(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / Vol. XV / Issue – I *ISSN 2277-8063*

कोल्हापूर महानगरपालिका हद्दवाढ : एक चिकित्सक अभ्यास

रसिका कुलकर्णी, संशोधन विद्यार्थिनी,राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील शहरीकरणाची प्रक्रिया गेल्या काही दशकांत वेगाने वाढलेली दिसून येते. औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्राचा विस्तार, लोकसंख्येची वाढ आणि ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर या घटकांमुळे शहरांच्या भौगोलिक हद्दी विस्तारण्याची गरज निर्माण झाली आहे. या पार्श्वभूमीवर महानगरपालिका हद्दवाढ हा एक महत्त्वाचा प्रशासकीय व राजकीय विषय बनला आहे.

कोल्हापूर हे महाराष्ट्रातील एक ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि औद्योगिक दृष्ट्या महत्त्वाचे शहर आहे. वाढती लोकसंख्या, उद्योगांचा विकास, शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रातील प्रगती यामुळे कोल्हापूर शहराच्या आसपासच्या गावांमध्येही शहरीकरणाची प्रक्रिया वेगाने होत आहे. त्यामुळे शहराच्या प्रशासकीय सीमा वाढवून त्या भागांना महानगरपालिकेच्या कार्यक्षेत्रात समाविष्ट करण्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

या संशोधन लेखामध्ये कोल्हापूर महानगरपालिका हद्दवाढीच्या प्रस्तावांचा इतिहास, त्यामागील कारणे, त्यावर झालेला राजकीय व सामाजिक वाद आणि त्याचे परिणाम यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे (Objectives)

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश कोल्हापूर महानगरपालिकेच्या हद्दवाढीचे विश्लेषण करणे हा आहे. त्यासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत –

1. कोल्हापूर शहराच्या शहरी विस्ताराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
2. महानगरपालिका हद्दवाढीमागील सामाजिक, आर्थिक व प्रशासकीय कारणांचे विश्लेषण करणे.
3. हद्दवाढीमुळे शहरातील पायाभूत सुविधा व विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
4. हद्दवाढीबाबत नागरिकांच्या मतांचा व प्रतिसादाचा अभ्यास करणे.
5. हद्दवाढीमुळे ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक बदलांचा अभ्यास करणे.
6. भविष्यातील शहरी नियोजनासाठी योग्य धोरणात्मक सूचना मांडणे.

3. संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis)

या संशोधनासाठी खालील गृहीतके मांडली आहेत –

1. कोल्हापूर महानगरपालिकेची हद्दवाढ शहराच्या नियोजनबद्ध विकासासाठी आवश्यक आहे.
2. हद्दवाढीनंतर शहरातील पायाभूत सुविधा आणि नागरी सेवा सुधारतील.
3. हद्दवाढीमुळे समाविष्ट गावांमधील मालमत्ता मूल्य आणि आर्थिक क्रियाकलाप वाढतील.
4. ग्रामीण भागातील काही नागरिकांमध्ये कर वाढ व प्रशासकीय बदलांमुळे हद्दवाढीबाबत विरोधाची भावना दिसून येते.
5. योग्य नियोजन केल्यास हद्दवाढ शहराच्या दीर्घकालीन विकासासाठी सकारात्मक ठरू शकते.

कोल्हापूर शहराचा ऐतिहासिक व प्रशासकीय विकास

कोल्हापूर शहराला ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे. मराठा साम्राज्याच्या काळात आणि नंतर संस्थानिक कालखंडात शहराचा विकास झाला. विशेषतः छत्रपती शाहू महाराज यांच्या काळात शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि प्रशासनिक व्यवस्थेचा विकास झाला.

स्वातंत्र्यानंतर शहरी प्रशासन मजबूत करण्यासाठी महाराष्ट्रात महानगरपालिका व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. कोल्हापूर शहरात वाढत्या लोकसंख्येच्या पार्श्वभूमीवर स्थानिक स्वराज्य संस्थेची क्षमता वाढवण्यासाठी कोल्हापूर महानगरपालिका ची स्थापना 1985 साली करण्यात आली.

कोल्हापूर हद्दवाढीचा अभ्यास करताना शहरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे कोल्हापूर हे ऐतिहासिक, सामाजिक सांस्कृतिक, राजकीय महत्वाचे शहर असून. महानगरपलीक स्थापनेपासून कोल्हापूर शहरामध्ये वेगाने नागरी विस्तार होत आहे. शहरात लोक्संखेचा ताण वाढत आहे. व्यापारी केंद्राचा विस्तार होत आहे. रस्ते वाहतुकीवर पडणारा ताण या सर्व गोष्टीचा विचार केला तर हद्दवाढ होणे खूप गरजेचे आहे.

स्थापनेनंतर शहराचा विकास वेगाने झाला. औद्योगिक वसाहती, शैक्षणिक संस्था, रुग्णालये आणि व्यापार केंद्रे वाढली. या विकासामुळे शहराच्या आसपासच्या गावांवर शहरीकरणाचा प्रभाव पडू लागला.

हद्दवाढ होणारी जवळपास सर्व गावे ही कोल्हापूरपासून १० किलोमीटर परिसरात आहेत. शहरात अल्प जागा उपलब्ध असल्याने आणि दर अधिक असल्याने अनेक लो क या गावांमध्ये घरे, इमारती बांधण्यास प्राधान्य देत आहेत. गावांमध्ये घरे अधिक प्रमाणात वाढून तेथे काही ठिकाणी रस्त्यांवरही अतिक्रमण वाढत आहे. उचगावसारख्या ग्रामपंचायतीमध्ये, तर नवीन घरांना पिण्याचे पाणी आणि भुयारी गटार या सुविधा कुठून उपलब्ध करून द्यायची, अशी समस्या आहे. ग्रामपंचायतींना निधीची मर्यादा असल्याने तेथे विकास नाही, अशी स्थिती आहे. त्यामुळे हद्दवाढ नसल्याने अनेक गावांमध्ये अतिक्रमणाची समस्या आणि गावांचा विकास नाही, अशी स्थिती आहे

हद्दवाढीची गरज

कोल्हापूर शहराच्या हद्दवाढीची गरज अनेक कारणांमुळे निर्माण झाली आहे.

1. लोकसंख्या वाढ

शहरातील लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार कोल्हापूर शहराची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. या वाढत्या लोकसंख्येला पायाभूत सुविधा पुरवण्यासाठी शहराची सीमा विस्तारण्याची आवश्यकता निर्माण झाली.

2. उपनगरांचा विकास

शहराच्या आसपासच्या अनेक गावांमध्ये निवासी वसाहती, उद्योग आणि व्यावसायिक केंद्रे निर्माण झाली आहेत. ही गावे प्रत्यक्षात शहराचा भाग बनली असली तरी प्रशासकीयदृष्ट्या ती ग्रामपंचायतींच्या अखत्यारीत आहेत. त्यामुळे नियोजनामध्ये अडचणी निर्माण होतात.

3. पायाभूत सुविधांची गरज

पाणीपुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन, रस्ते, सार्वजनिक आरोग्य आणि कचरा व्यवस्थापन यांसारख्या सेवांसाठी एकात्मिक शहरी प्रशासन आवश्यक आहे. महानगरपालिकेच्या हद्दीत ही गावे समाविष्ट केल्यास सुविधा अधिक प्रभावीपणे देता येऊ शकतात.

4. शहरी नियोजन

नियोजनबद्ध विकासासाठी शहराची अधिकृत सीमा वास्तव शहरी विस्ताराशी जुळवणे आवश्यक असते. त्यामुळे अनियंत्रित बांधकाम आणि अव्यवस्थित विकास टाळता येतो.

प्रस्तावित हद्दवाढ

कोल्हापूर महानगरपालिका हद्दवाढीच्या प्रस्तावामध्ये शहराच्या आसपासच्या अनेक गावांचा समावेश करण्याची योजना मांडण्यात आली आहे. या गावांमध्ये प्रामुख्याने शहरालगत असलेली आणि शहरी स्वरूप धारण केलेली गावे समाविष्ट आहे

हद्दवाढीचा पहिला प्रस्ताव हा एप्रिल १९९२ मध्ये आला होता आणि तो ४२ गावांचा समावेश करण्याविषयीचा होता.त्यानंतर २००२ साली रोजी मूळ प्रस्तावातील ज्या गावांचा नागरीकरणाचा वेग अल्प आहे अशी २५ गावे वगळून १५ गावे व २ एम. आय. डी. सी सह एकूण १७ गावांचा सुधारित हद्दवाढ प्रस्ताव शासनाकडे सादर करण्यात आला. २०१५ मध्ये ज्या गावांचा नागरीकरांचा वेग चांगला आहे अशी १८ गावे व २ एम. आय. डी. सी यांचा सुधारित प्रस्ताव शासनास सादर केला होता २०२५ मध्ये ८ गावांचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आला आहे.

हद्दवाढ प्रस्तावात समाविष्ट करण्यासाठी खालीलप्रमाणे गावे चर्चेत आहेत

सरनोबतवाडी	उचगाव
बालिंगा	उजळाईवाडी
मोरेवाडी	उजळाईवाडी
पाडळी खुर्द	कळंबा तर्फे ठाणे
पाचगाव	

ही गावे औद्योगिक व निवासी विकासामुळे शहराशी आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या जोडली गेली आहेत.

हद्दवाढीवरील राजकीय व सामाजिक वाद

हद्दवाढ हा केवळ प्रशासकीय विषय नसून तो राजकीयदृष्ट्याही महत्त्वाचा मुद्दा आहे.

- **करभार वाढण्याची भीती**

ग्रामपंचायत क्षेत्रात राहणाऱ्या नागरिकांना तुलनेने कमी कर द्यावा लागतो. परंतु महानगरपालिकेच्या हद्दीत समावेश झाल्यास मालमत्ता कर, पाणीपट्टी, स्वच्छता कर यांसारखे विविध कर वाढू शकतात. त्यामुळे अनेक गावांतील नागरिकांनी हद्दवाढीला विरोध केला. त्यांच्या मते महानगरपालिकेच्या सेवा मिळाल्या तरी आर्थिक भार वाढण्याची शक्यता आहे.

- **ग्रामीण ओळख व स्वायत्ततेचा प्रश्न**

हद्दवाढीनंतर गावांचे प्रशासकीय अस्तित्व संपून ते शहराचा भाग बनते. त्यामुळे ग्रामपंचायतींचे अधिकार कमी होतात. स्थानिक पातळीवर निर्णय घेण्याची क्षमता कमी होईल, अशी भीती काही ग्रामस्थांनी व्यक्त केली. ग्रामीण सामाजिक रचना आणि पारंपरिक जीवनशैलीवर परिणाम होईल, असेही मत मांडले गेले.

- **शेती व जमीन वापराचा प्रश्न**

कोल्हापूर शहरालगतच्या अनेक गावांमध्ये अजूनही मोठ्या प्रमाणावर शेती आहे. महानगरपालिकेत समावेश झाल्यानंतर जमिनींचा वापर बदलण्याची शक्यता असते. काही वेळा शेतजमिनी बांधकामासाठी वापरल्या जाऊ शकतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी त्यांच्या शेतीवर परिणाम होईल या भीतीमुळे विरोध केला.

- **पायाभूत सुविधांबाबत संशय**

महानगरपालिकेत समावेश झाल्यानंतर सर्व सुविधा लगेच उपलब्ध होतीलच याची खात्री नसते. अनेक वेळा नव्याने समाविष्ट झालेल्या भागांना सुविधा मिळण्यासाठी वेळ लागतो. त्यामुळे "कर वाढतील पण सुविधा लगेच मिळणार नाहीत" अशी शंका ग्रामस्थांनी व्यक्त केली.

- **स्थानिक राजकारण**

हद्दवाढीच्या प्रक्रियेत स्थानिक राजकीय समीकरणांचाही मोठा प्रभाव दिसून येतो. ग्रामपंचायत स्तरावरील नेत्यांना त्यांच्या राजकीय स्थानावर परिणाम होईल अशी भीती असते. महानगरपालिकेच्या राजकारणात त्यांचा प्रभाव कमी होऊ शकतो. त्यामुळे काही ठिकाणी स्थानिक राजकीय गटांनी हद्दवाढीविरोधात आंदोलन केले.

- **आंदोलन व निवेदने**

हद्दवाढीच्या विरोधात काही गावांमध्ये सभा, मोर्चे आणि निवेदने देण्यात आली. ग्रामपंचायतींनी ठराव करून हद्दवाढीला विरोध नोंदवला.

सकारात्मक परिणाम

1. **नियोजनबद्ध शहरी विकास**
   महानगरपालिकेच्या नियंत्रणाखाली विकास झाल्यास पायाभूत सुविधा अधिक चांगल्या पद्धतीने उपलब्ध होऊ शकतात.
2. **उत्तम सेवा सुविधा**
   पाणी, रस्ते, स्वच्छता, सार्वजनिक आरोग्य यांसारख्या सेवांचा दर्जा सुधारू शकतो.
3. **औद्योगिक व आर्थिक विकास**
4. शहराचा विस्तार झाल्यामुळे गुंतवणूक वाढण्याची शक्यता असते.

नकारात्मक परिणाम

1. **कर वाढ**
   ग्रामपंचायत क्षेत्रातील नागरिकांना महानगरपालिका कर भरावा लागेल.
2. **ग्रामीण ओळखीवर परिणाम**
   गावांची पारंपरिक सामाजिक रचना बदलू शकते.
3. **प्रशासकीय आव्हाने**
   नवीन क्षेत्रांचा समावेश केल्याने महानगरपालिकेवर आर्थिक व प्रशासनिक ताण येऊ शकतो.

4. अभ्यासाची व्याप्ती (Scope of Study)

या संशोधनाची व्याप्ती खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहे –

1. या अभ्यासामध्ये कोल्हापूर महानगरपालिकेच्या प्रस्तावित हद्दवाढीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.
2. शहराच्या आसपासच्या उपनगरांतील आणि समाविष्ट होऊ शकणाऱ्या गावांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.
3. हद्दवाढीच्या सामाजिक, आर्थिक आणि प्रशासकीय परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.
4. नागरिकांचे मत, स्थानिक राजकारण आणि विकासाच्या दृष्टीने हद्दवाढीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.
5. या अभ्यासाची मर्यादा मुख्यतः कोल्हापूर महानगरपालिका क्षेत्र आणि त्याच्या आसपासच्या ग्रामीण भागापर्यंत मर्यादित आहे.

विश्लेषण

कोल्हापूर महानगरपालिका हद्दवाढीचा प्रश्न हा केवळ प्रशासकीय विस्ताराचा मुद्दा नाही, तर तो शहरीकरण, स्थानिक राजकारण आणि विकास या तीन घटकांच्या परस्पर संबंधांशी जोडलेला आहे.

शहरी राजकारणाच्या अभ्यासात **Growth Machine Theory** हा सिद्धांत महत्त्वाचा मानला जातो. या सिद्धांतानुसार शहरातील जमीन व विकासाशी संबंधित हितसंबंध असलेले घटक शहराच्या विस्ताराला प्रोत्साहन देतात. उद्योगपती, बांधकाम व्यावसायिक आणि काही राजकीय गट शहराच्या विस्तारामध्ये आर्थिक संधी पाहतात.

कोल्हापूरच्या बाबतीतही औद्योगिक विकास, विशेषतः गोकुळ शिरगाव आणि आसपासच्या औद्योगिक क्षेत्रांमुळे शहराचा विस्तार अपरिहार्य बनला आहे.

परंतु दुसरीकडे ग्रामीण भागातील लोकांचा विरोधही महत्त्वाचा आहे. त्यांना करभार वाढण्याची भीती आणि स्थानिक स्वायत्ततेवर परिणाम होण्याची चिंता आहे. त्यामुळे हद्दवाढीच्या प्रक्रियेमध्ये लोकसहभाग आणि पारदर्शकता आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

कोल्हापूर महानगरपालिका हद्दवाढ हा शहरी विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा विषय आहे. शहराचा विस्तार आणि उपनगरांचा विकास लक्षात घेता हद्दवाढ अपरिहार्य ठरू शकते. परंतु ही प्रक्रिया करताना स्थानिक लोकांचे हित, आर्थिक परिणाम आणि प्रशासकीय क्षमता यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे.

हद्दवाढीच्या निर्णयामध्ये लोकसहभाग, वैज्ञानिक नियोजन आणि पारदर्शक प्रशासन यांना प्राधान्य दिल्यास शहराचा विकास अधिक शाश्वत आणि समावेशक होऊ शकतो.

संदर्भ सूची

1. देशपांडे, वि. रा. (२०१५): 'महाराष्ट्रातील नागरीकरण आणि समस्या', मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
2. कोल्हापूर महानगरपालिका (२०२३): वार्षिक प्रशासन अहवाल.
3. भारत सरकार (२०११): जनगणना अहवाल, कोल्हापूर जिल्हा.
4. UGC Care Listed Journal: "Impact of Urban Sprawl on Peripheral Villages in Maharashtra."
5. ०५/०८/२०२५, कोल्हापूर महानगरपालिका, नगररचना विभाग
6. १६/०८/२०२७,नगर विकास विभाग, मंत्रालय मुंबई